

Boekbesprekingen

Dekker, P. (red.)

Niet-stemmers. Een onderzoek naar achtergronden en motieven in enquêtes, interviews en focusgroepen

Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau,
2002, 205 pp.

ISBN 90-377-0098-5

De dalende opkomst bij verkiezingen wordt vaak gezien als een maatschappelijk probleem. Bij een erg lage opkomst kan het onduidelijk zijn of de meerderheid van de kiesgerechtigde bevolking achter een bepaalde beslissing staat. Dit probleem wordt groter wanneer een lage opkomst ook een selectieve opkomst is. Met de verkiezingen van mei 2002 in aantocht was dit voor het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) aanleiding om zich te verdiepen in de kenmerken, achtergronden en beweegredenen van niet-stemmers. Op 23 april 2002 verscheen de studie, 22 dagen vóór de Kamerverkiezingen van 15 mei.

Er is de laatste tijd veel kritiek op de peilingen van het SCP. De door het planbureau gebruikte grootschalige enquêtes zouden de belangrijkste ontwikkelingen in Nederland missen. In *de Volkskrant* van 11 juni 2002 stelt Martijn Lampert van onderzoeksbureau *Motivaction* dat het SCP met een 'verkeerde lens' naar de burgerij kijkt. Hij pleit voor andere onderzoekstechnieken om de 'bele-

vingskant' meer tot zijn recht te laten komen. Ook Mark Kranenburg pleit in de *NRC* van 29 maart voor een *observatiebureau* in plaats van een *planbureau*. Beide critici worden op hun wenken bediend met de studie over niet-stemmers. In aanvulling op enquêtemateriaal worden open interviews en focusgroepen gebruikt om de achtergronden en beweegredenen van niet-stemmers te achterhalen.

In het onderzoek worden in vier hoofdstukken vier verschillende aspecten van niet-stemmen behandeld. Het tweede hoofdstuk gaat in op de achtergronden van niet-stemmers. De resultaten van dit hoofdstuk komen grotendeels overeen met eerder onderzoek naar niet stemmen. Jongeren, lager opgeleiden, mensen met lage inkomens, onkerkelijken en vrouwen stemmen minder dan ouderen, hoger opgeleiden, mensen met hoge inkomens, kerkleden en mannen. Ook blijken politieke interesse en tevredenheid met de regering van belang. Mensen met minder politieke interesse en mensen die ontevreden zijn over de regering, blijven vaker thuis bij verkiezingen.

In hoofdstuk 3 wordt, ook weer gebruikmakend van enquêtebestanden, geprobeerd om groepen niet-stemmers te onderscheiden. Dat blijkt niet zo eenvoudig te zijn. Uiteindelijk wordt een onderscheid gemaakt tussen vier groepen niet-stemmers. De eerste twee groepen, samen 57 procent van de niet-

stemmers, voldoen het meest aan het stereotiepe beeld van de ontevreden, laagopgeleide niet-stemmer. Oudere politieke cynici maken 31 procent van de niet-stemmers uit. Deze groep wordt gekenmerkt door betrekkelijk weinig politieke betrokkenheid, geringe activiteit, en ontevredenheid maar geen protestgeneigdheid. De tweede groep niet-stemmers (26 procent van de niet-stemmers) verschilt van de eerste in leeftijd: het gaat hier om jongeren. Daarnaast zijn ze meer dan de eerste groep geneigd tot protest. De derde groep wordt door de auteurs onbekommerden genoemd. Zij omvat 26 procent van de niet-stemmers en bestaat voornamelijk uit mensen die niet geïnteresseerd zijn in de politiek. De laatste groep niet-stemmers is juist wel betrokken bij de politiek, en vaak ook wat hoger opgeleid.

Hoofdstuk 3 laat ook zien welke opvattingen de verschillende groepen niet-stemmers en de stemmers hebben. Het blijkt dat de niet-stemmers, en in het bijzonder de cynici, vaker dan de stemmers vinden dat er te veel mensen van een andere nationaliteit in ons land wonen, en vaker voorstander zijn van de invoering van de doodstraf voor bepaalde misdaden. De auteurs concluderen dan ook dat niet-stemmers meer affiniteit hebben met rechts-populistische ideeën.

In het vierde hoofdstuk heeft de journalist Peter de Greef 26 niet-stemmers geïnterviewd. In een opmaak met kolommen die sterk aan een krant doet denken (en door het kleine lettertype niet prettig leest), wordt voor elk van de geïnterviewden beschreven wat hem of haar ertoe gebracht heeft om niet te gaan stemmen. Stuk voor stuk brengen de portretten de geïnterviewden voor de lezer tot leven. Na lezing ben ik dan ook oprecht benieuwd wat deze mensen bij de Tweede

Kamerverkiezingen van 15 mei hebben gedaan: bleven ze inderdaad thuis of gingen ze toch stemmen, en zo ja, op wie dan? Direct na de verkiezingen zijn de geïnterviewden nogmaals benaderd met deze vraag. Helaas is deze informatie niet in de studie zelf verschenen, maar wel op de website van het SCP te vinden.

Het is volgens de auteurs niet gelukt mensen te interviewen die de groepen niet-stemmers uit hoofdstuk 3 representeren. De geïnterviewden waren veel minder cynisch dan op grond van de eerder gemaakte indeling zou worden verwacht. De schrijvers denken dat ze een selectieve groep van vooral overtuigde niet-stemmers hebben geïnterviewd (p. 138). Uit de informatie op de website van het SCP over het stemgedrag van de niet-stemmers op 15 mei blijkt echter dat de groep niet-stemmers voor een groot deel bestaat uit mensen die wél stemmen. Vier van de 26 geïnterviewden hadden bij de gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart gestemd. Veertien mensen vertelden begin april 2002 op welke partij ze dachten te gaan stemmen bij de Kamerverkiezingen van 15 mei. En elf geïnterviewden bleken achteraf bij de Kamerverkiezingen van 15 mei te hebben gestemd.

Hier komt de vraag op wat nu precies een niet-stemmer is. Is dat iemand die in het verleden niet heeft gestemd, of iemand die denkt dat hij in de toekomst niet zal gaan stemmen? En om welke verkiezingen gaat het dan? Het SCP beschouwt mensen als niet-stemmers wanneer ze zeggen niet te gaan stemmen in antwoord op de vraag wat ze zouden stemmen als er vandaag verkiezingen voor de Tweede Kamer zouden worden gehouden. Zoals uit de informatie op de SCP-website over de niet-stemmers bleek,

maakt het uit of je vraagt naar de stemintentie of naar het feitelijke gedrag. Het Nationale Kiezersonderzoek (NKO) stelt beide vragen, de vraag naar de stemintentie voorafgaand aan de verkiezingen, de vraag naar het stemgedrag na afloop ervan. Eigen berekeningen met het NKO van 1998 laten zien dat van de mensen die denken te gaan stemmen 97 procent dat ook daadwerkelijk doet. Van de mensen die denken thuis te blijven bij de verkiezingen, gaat 21 procent toch stemmen. Om een goed beeld te krijgen van de niet-stemmers hadden de auteurs beter gebruik kunnen maken van het werkelijke stemgedrag in het verleden.

Het stemgedrag in het verleden komt alleen in hoofdstuk 4 in enkele interviews naar voren. Zo heeft Brenda Visser (57 jaar) in 1974 voor de eerste en de laatste keer in haar leven gestemd. Dit soort informatie ontbreekt in de rest van de hoofdstukken. Kennis van het stemgedrag van kiezers tijdens meerdere verkiezingen geeft inzicht in de ernst van het probleem van niet-stemmen voor de politieke democratie. Een persoon die als hij jong is nauwelijks stemt, en na zijn pensioen ook niet, maar op middelbare leeftijd wel, wordt op sommige momenten in zijn leven wel vertegenwoordigd in de politiek. Het is ernstiger wanneer bepaalde mensen nooit gaan stemmen. Dit soort informatie is eenvoudig te verkrijgen met het NKO. Volgens eigen berekeningen met het NKO van 1998 stemt 96 procent van de mensen die in 1994 hebben gestemd, in 1998 weer. Van de niet-stemmers in 1994 stemt 45 procent in 1998 weer niet. Er lijkt dus een 'harde kern' van niet-stemmers te zijn. Het is jammer dat de SCP-studie geen aandacht aan de 'nooit-stemmers' besteedt.

Hoofdstuk 5 bevat een verslag van groepsge-

sprekken die werden gehouden door markt-onderzoeksbureau *Ferro MCO*. In groepen van 8, en onder leiding van een 'moderator' hebben kiesgerechtigden gepraat over politiek. Deze groepen hadden verschillende samenstellingen; sommige groepen hadden een meerderheid aan niet-stemmers, andere groepen een meerderheid aan stemmers. De vragen die de onderzoekers hierbij in hun achterhoofd hadden, waren welke argumenten mensen gebruiken om anderen te overtuigen wel of niet te gaan stemmen; hoe mensen reageren op de argumenten van anderen en welke argumenten steekhoudend zijn en welke niet. Dit lijken niet de meest pregnante vragen die je over niet-stemmen kunt stellen. Misschien ook daarom is een concreet antwoord op deze vragen in hoofdstuk 5 niet te vinden. Een van de conclusies van hoofdstuk 5 is dat cynisme besmettelijk is. Tijdens de discussie neemt vooral onder oudere deelnemers het cynisme toe en is er steeds minder ruimte voor nuances. Dit heeft – gek genoeg – geen gevolgen voor de stemgeneigdheid van de deelnemers. In hoofdstuk 5 worden naar aanleiding van de groepsdiscussies drie groepen burgers onderscheiden: cynische burgers, weinig betrokkenen en mensen die kritisch-positief zijn. Waarom dit onderscheid gemaakt wordt, en wat het te maken heeft met de vragen die aan het begin van het hoofdstuk worden gesteld, wordt niet duidelijk. Het is overigens de vraag of focusgroepen gebruikt moeten worden om burgers in groepen in te delen.

In dit boek wordt niet alleen enquêtemateriaal gebruikt, maar ook interviews en groepsdiscussies. Wat levert dit nu op aan extra inzichten? De auteurs zijn van mening dat de verschillende soorten onderzoek eerder verschillende beelden dan elkaar versterkende

inzichten opleveren. Ik denk dat dit niet zozeer komt door de verschillende onderzoeksmethoden, maar eerder door de verschillende vraagstellingen. Wanneer je geïnteresseerd bent in de argumenten die mensen tegenover anderen gebruiken om ze te overtuigen wel of niet te gaan stemmen (hoofdstuk 5), krijg je geen antwoord op de vraag welke kenmerken de niet-stemmers hebben (hoofdstuk 2). En wanneer je alleen niet-stemmers interviewt over hun beweegredenen (hoofdstuk 4), kun je nooit tot een indeling komen waarin ook stemmers zitten (hoofdstuk 5).

Het geheel overziend nuanceren de interviews het algemene en abstracte beeld uit hoofdstuk 2 en 3 enigszins door er persoonlijke verhalen naast te zetten. Ook illustreert het hoofdstuk goed dat er eigenlijk niet zoiets is als 'de doorsnee burger'. Voor de kwalitatieve analyses heeft het SCP gekozen voor een journalistieke aanpak. Het wordt niet precies duidelijk op welke manier de indeling van niet-stemmers in groepen voortvloeit uit de analyse. Open interviews kunnen wel degelijk op een wetenschappelijke, systematische manier worden geanalyseerd (zie bijvoorbeeld Wester, 1991). Het is jammer dat dit in hoofdstuk 4 niet gebeurt. Of groepsdiscussies iets toevoegen aan enquêtemateriaal kan ik op grond van hoofdstuk 5 niet beoordelen. Mijns inziens komt de onderzoekstechniek niet tot zijn recht door het gebrek aan analyse.

SCP-website: www.scp.nl (25.4.2002)

Wester, F. (1991). *Strategieën voor kwalitatief onderzoek*. Muiderberg: Coutinho

Ariana Need

Kunnen, R.

Schaken in stijl. De ontwikkeling van schaakstijlen als een proces van sportificatie

Dissertatie Universiteit Leiden. Zoetermeer:

swob De Kade, 2002, 410 pp.

ISBN 90-806880-1-0

In het toernooi om het Nederlands kampioenschap schaken 2002 schitterde veelvoudig winnaar Jan Timman door zijn afwezigheid. Timman ontbrak om een wel heel bijzondere reden: hij weigerde de dopingcontrole te ondergaan. De Nederlandse schaakbond had besloten de nieuwe richtlijnen van de internationale schaakbond (FIDE) te volgen inzake dopingcontroles. De FIDE beoogde schaken daarmee tot een volwaardige Olympische sport te maken.

Dopingcontroles vormen het nieuwste wapenfeit in de professionalisering van het schaken, van vrolijk amusementsspel in de 15^e eeuw tot serieuze sport heden ten dage. Deze ontwikkeling staat beschreven in het lijvige proefschrift van de socioloog Kunnen, 'Schaken in stijl'. Kunnen laat zien dat het moderniseringsproces op diverse terreinen zijn intrede heeft gedaan in het schaken. Zo werden tegen het einde van de 19^e eeuw de schaakregels gestandaardiseerd. Eveneens in die tijd legde men de onbepaalde bedenktijd aan banden die schakers mochten gebruiken voor hun zetten. Aanvankelijk werden hiervoor zandlopers gebruikt, later ging men over tot mechanische en elektronische klokken. Het schaakschrift, waarin men het verloop van een partij noteert, kwam tot stand: eerst in alfanumerieke terminologie ('het koningspaard gaat twee stappen vooruit richting koning'), en vervolgens in gestan-

daardiseerde symbolische termen (1. Pg1-f3).

De modernisering van het schaken voltrok zich ook op het niveau van organisaties en beoefenaars. In de 15^e en 16^e eeuw was schaken vrijwel uitsluitend voorbehouden aan de adel. Zij onderscheidde zich van andere klassen, door activiteiten te ondernemen zonder aanwijsbaar economisch nut. Het schaken werd populair bij de gegoede burgerij in de 17e eeuw, en in veel badplaatsen en kuuroorden waren schaaktafels aan te treffen. Uiteindelijk bereikte het schaken in de 18e eeuw in cafés en koffiehuzen de gewone burgerij. De groeiende populariteit van het schaken leidde tot de oprichting van schaakclubs en schaakbonden – eerst nationaal, later internationaal. Eveneens nam het aantal toernooien toe en vond in 1886 het eerste wereldkampioenschap schaken plaats. Langzaamaan bleek het ‘product’ schaken beter te verkopen aan het publiek en werden de geldprijzen in schaaktournooien hoger.

Tot zover is het proefschrift gegeven en adequaat. Het gaat echter mis als Kunnen aankomt bij een vervolgvraag: in hoeverre beïnvloedt de structurele ontwikkeling van de schaakwereld de schaakstijl? Met schaakstijl wordt bedoeld een manier van schaken, bijvoorbeeld of men de voorkeur geeft aan direct agressief aanvalsspel op de koning dan wel liever rustig de partij opbouwt en meer in langetermijnstrategieën denkt. Een schaakstijl omvat echter ook kennis omtrent de schaaktheorie. Kunnen voerspelt dat de ‘sociale structuur’ van de schaakwereld op de een of andere wijze van invloed is op de schaakstijl. De opmerking dat deze structuur bestaat uit ‘relaties tussen mensen en groepen, inclusief de daarmee verbonden normen, waarden, regels en hulpbronnen’ (p.

43) laat blijken dat in dit proefschrift de theorievorming niet het stadium van hardekerngedachten overstijgt.

De verklaringen die Kunnen geeft voor veranderingen in schaakstijlen, monden uit in ad hoc-assumpties van uiteenlopende aard. Zo verklaart hij het feit dat het romantisch offerschaak tot eind 19e eeuw vaak voorkwam, door te veronderstellen dat in die tijd sterke schaakmeesters, die speelden om geld in cafés, een stuk voorgaven aan zwakkere tegenstanders. Alleen een agressieve tactiek zou dan succesvol zijn, en deze stijl namen de meesters volgens Kunnen mee naar toernooien. Op de romantische stijl volgde de klassieke stijl, van 1871-1894, waarin men wat behoudender ging spelen. Ditmaal, aldus Kunnen, tengevolge van de inzichten van de toenmalige wereldkampioen, Steinitz, die in een publicatie een pleidooi hield voor een meer positionele aanpak. Een tijd later, in de periode 1949-62, doet de Sovjetstijl haar intrede, waarvoor kwaliteitsoffers en creativiteit kenmerkend zijn. Kunnen verklaart die stijl door te wijzen op de Sovjetideologie, waarin strijd lust en creativiteit centrale waarden zouden zijn. Afgezien van de vraag of deze assumpties juist zijn (in de Sovjet Unie was creativiteit voorbehouden aan de machthebbers), draagt het ad hoc-karakter ervan niet bij tot systematische theorievorming.

De dubbele betekenis die Kunnen toekent aan schaakstijlen, verhindert een eenvoudige verklaring van de ontwikkeling in schaakstijlen. Wat betreft stijl in de gebruikelijke zin van het woord, namelijk of men de voorkeur geeft aan tactisch dan wel positioneel schaak, is er weinig verandering opgetreden. Kunnen beschrijft zelf aanhangers van meer positionele stijlen in de 17^e eeuw, en die zijn er tot

op heden altijd in dezelfde mate geweest. Tactische schakers zijn er ook altijd geweest, van de wilde koffiehuischakers tot aan Kasparovs aanvalsschaak. Het andere aspect van schaakstijl, de theorie, heeft wel een duidelijke ontwikkeling gekend. Het schaken is gerationaliseerd, de schaaktheorieën zijn sterk verbeterd en de wereldkampioenen van tegenwoordig zijn vele male sterker dan de kampioenen van vroeger. Maar die ontwikkeling is niet gestuurd door sociale processen, zoals Kunnen meent, maar door schaaktechnische inzichten. In het kort komt die ontwikkeling erop neer, dat theorieën over het schaken veralgemeniseerd zijn en dat analyses van schaakstellingen steeds meer uitgaan van het combineren van deze algemene principes. In die zin komt de ontwikkeling van het cognitieve aspect van schaakstijlen overeen met de ontwikkeling van wetenschap, die meer door wetenschapsinterne dan door externe factoren wordt bepaald.

Frank van Tubergen

Veenman, J.
Molukse jongeren in Nederland.
Integratie met de rem erop

Assen: Van Gorcum, 2001, 166 pp.
ISBN 90-232-3706-4

‘Molukse jongeren in Nederland’ is een verslag van een derde onderzoek naar de onderwijs- en arbeidsmarktpositie van Molukkers uitgevoerd onder leiding van Justus Veenman. Het eerste onderzoek vond plaats in het begin van de jaren tachtig, het tweede begin jaren negentig en het derde in 2000. Alle drie onderzoeken werden uitgevoerd in

opdracht van de Nederlandse overheid. Respectievelijk verslaan de onderzoeken de posities van de eerste en oudste tweede generatie, de jongeren in de tweede generatie en ten slotte de derde generatie. Direct moet echter worden toegevoegd dat Veenman in het laatste onderzoek een andere definitie van generaties hanteert dan in de eerste twee (eerst op basis van leeftijdscategorieën, terwijl in het laatste onderzoek alleen de kinderen van ouders die in Nederland zijn geboren tot de derde generatie worden gerekend).

Voortbouwend op de eerdere onderzoeken hield Veenman opnieuw een survey in een aantal dezelfde Molukkersgemeenten en werden groepsgesprekken gehouden. Nieuw in het recentste onderzoek was dat ook naar de normatieve oriëntatie en zelfidentificatie werd gevraagd.

Na drie inleidende hoofdstukken – waarin het onderzoek wordt geïntroduceerd, een historisch overzicht van de maatschappelijke integratie van Molukkers wordt gegeven en demografische kenmerken worden behandeld – presenteert Veenman de belangrijkste onderzoeksresultaten. In vier hoofdstukken komen daarna onderwijs, arbeid en inkomen, sociaal contact en sociale afstand, en de normatieve oriëntatie en identiteitsvorming aan de orde. Ter afsluiting pakt Veenman de lijn van het tweede hoofdstuk over maatschappelijke integratie op en confronteert hij zijn bevindingen over integratie van Molukkers met theoretische inzichten.

Veenmans studies geven ons een beeld van de ontwikkeling van de sociaal-economische positie van Molukkers over een langere periode. In de eerste studie constateerde hij een grote achterstand. Daarop werd in 1986 een ambitieus 1000-banenplan als onderdeel van een groter pakket maatregelen opgezet. Deze

toegenomen aandacht bleef natuurlijk niet zonder effect, waardoor Veenman in zijn tweede studie kon concluderen dat het allemaal stukken beter ging met de positie van (tweede generatie) Molukkers. De centrale conclusie van de derde studie staat daar diametraal tegenover. De 'belofte van de tweede generatie' is niet voortgezet door de derde generatie. Zij doen het volgens Veenmans gegevens slechter en blijken een grote afstand tot de Nederlandse samenleving te houden. Dat is geen leuke constatering als die inderdaad voor 'de Molukse derde generatie' geldt. In 1990 constateerde Veenman dat de Molukse wijken vooral door de sociaal-economisch zwakkeren werden bewoond. Wat betekent dat voor de onderzoeksresultaten van het laatste survey in Molukkersgemeenten? Het vermoeden bestaat dat Molukkers in de Molukkersgemeenten zich op relevante kenmerken onderscheiden van Molukkers buiten die gemeenten, zegt Veenman (p. 7). Maar als we aan de ouders die in de concentraties wonen vragen wat hun uithuizige kinderen doen, kunnen we wel tentatieve uitspraken doen, stelt hij. Is dat zo? Als de meest geïntegreerde Molukkers de woonconcentraties al hebben verlaten, dan achterhaal je in die woonconcentraties niet wat er van hun kinderen geworden is. Er is geen deugdelijke correctie op deze vertekening, weet Veenman, en daarom gaat het eigenlijk over Molukkers in woonconcentraties. Veenman gaat iets te gemakkelijk voorbij aan deze beperkte representativiteit, door weggestopt in een noot (p. 9) te zeggen dat waar we Molukkers lezen we eigenlijk Molukkers in Molukkersgemeenten moeten lezen. Het boek gaat dus eigenlijk over een specifieke groep Molukkers. Dat 'waarschijnlijk' nog steeds een ruime meerderheid van de Molukse bevolkingsgroep in die

Molukkersgemeenten woont, is geen rechtvaardiging. Want waarop is die 'waarschijnlijkheid' gebaseerd? Bovendien waren de wijken het startpunt van het survey en werden Molukkers buiten de wijk via via bereikt. Dus voornamelijk Molukkers die nog 'contact met de wijk hebben' zijn in het survey meegenomen. Zou het niet kunnen zijn dat meer geïntegreerde Molukkers ook minder contact met 'de wijk' hebben?

De ontwikkelingen op de Molukken, waar sinds 1999 een bloedig conflict aan de gang was, vertraagde in eerste instantie de uitvoering van het onderzoek. Dat conflict hield veel Molukkers in Nederland bezig en onder grote groepen Molukkers bestond ontevredenheid over de opstelling van de Nederlandse overheid en samenleving, die in hun ogen te weinig meevoelden. Vragen over identiteitontwikkeling, integratie en normatieve oriëntatie moeten binnen een dergelijke context erg voorzichtig benaderd worden. Uiteraard zeggen meer Molukkers dan dat zij zich weinig met Nederland identificeren en natuurlijk is er dan een grotere waardering voor wat zij zien als de Molukse groepsnormen. Maar mag je dan concluderen dat zij weigeren mee te doen aan een Nederlandse ratrace, zoals Veenman het enkele keren verwoordt? Tijdens een discussie in de Balie in juni 2001 vertelde een Molukse jongeman (een uit de tweede generatie volgens Veenmans huidige definitie, maar een uit de derde volgens de oude) dat hij lid was van een politieke partij en vakbond. Hij begon zich af te vragen waarom hij dat nog allemaal deed, want hij voelde zo weinig solidariteit van Nederlanders met betrekking tot het conflict op de Molukken. Is dat integratie met de rem erop of remmende integratie?

Fridus Steijlen

Ontvangen publicaties Mens & Maatschappij 2002-4

Asbeek Brusse, W., Harry van Dalen, Bart Wissink, *Stad en land in een nieuwe geografie: maatschappelijke veranderingen en ruimtelijke dynamiek. WRR Voorstudies en Achtergronden*. Sdu Uitgevers, Den Haag 2002, ISBN 90 12 09565 4

Bock, B.B., *Tegelijkertijd en tussendoor. Gender, plattelandontwikkeling en interactief beeld*. Proefschrift Universiteit Wageningen, Wageningen 2002, ISBN 90 6754 665 8

Bras, H., *Zeeuwse meiden. Dienen in de levensloop van vrouwen, ca. 1850-1950*, Aksant, Amsterdam 2002, ISBN 905260036 8

Burg, Margreet van der, A.A.G. *Bijdragen 41. 'Geen tweede boer' Gender, landbouwmodernisering en onderwijs aan plattelandsvrouwen in Nederland, 1863-1968*. Proefschrift Universiteit Wageningen, Wageningen 2002, ISSN 0511-0726

Gautschi, T., *Trust and exchange. Effects of temporal embeddedness and network embeddedness on providing and dividing a surplus*. Proefschrift Universiteit Utrecht, Utrecht 2002, ISBN 90 517 0617 0

Hart, J. de (red.), *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid*. SCP, Den Haag 2002, ISBN 90 377 0076 4

Hoff, S. en C. Vrooman, *Zelfbepaalde zekerheden. Individuele keuzevrijheid in de sociale verzekeringen: draagvlak, benutting en determinanten*. SCP, Den Haag, 2002, ISBN 90 377 0088 8

Hortulanus, R.P. en J. E. M. Machielse, *De multiculturele samenleving*. Het Sociaal Debat, Deel 7, Elsevier bedrijfsinformatie bv, Den Haag 2002, ISBN 90 5749 946 0

Klerk, M.M.Y. de, *Rapportage gehandicapten 2002*. SCP, Den Haag 2002, ISBN 90 377 0104 3
Knop, P. de, B. Vanreusel en J. Scheerder (red.), *Sportsociologie. Het spel en de spelers*. Elsevier bedrijfsinformatie, 2002, ISBN 90 352 2488 4

Kuiper, D.Th., *Tussen observatie en participatie. Twee eeuwen gereformeerde en antirevolutionaire wereld in ontwikkelingsperspectief*. Uitgeverij Verloren, Hilversum 2002, ISBN 90 6550 694 2

Müller, T., *De warme stad. Betrokkenheid bij het publieke domein*. Uitgeverij Jan van Arkel, 2002, ISBN 90 6224 448 3

Musterd, S. en Henk Ottens, *Strijd om de stad. Sociale en economische integratie in de stedelijke samenleving*. Koninklijke Van Gorcum, Assen 2002, ISBN 90 232 3820 6

Rengers, M., *Economic lives of artists. Studies into careers and the labour market in the cultural sector*. Proefschrift Universiteit Utrecht, Utrecht 2002, ISBN 90 517 0608 1

RMO, *Levensloop als perspectief. Kanttekeningen bij de Verkenning Levensloop – Beleidsopties voor leren, werken, zorgen en wonen*. Den Haag 2002, ISBN 90 12 09563 8

Roggeband, C., *Over de grenzen van politiek. Een vergelijkende studie naar de opkomst en ontwikkeling van de vrouwenbeweging tegen seksueel geweld in Nederland en Spanje*. Koninklijke van Gorcum, Assen 2002, ISBN 90 232 3830 3

SCP, *E-Cultuur. Een empirische verkenning*. SCP, Den Haag 2002, ISBN 90 377 0092 6

Takács, K., *Social networks and intergroup conflict*. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, Groningen 2002, ISBN 90 367 1610 1

Turkenburg, M., *Taal lokaal. Gemeentelijk beleid onderwijs in allochtone levende talen (OALT)*. SCP, Den Haag 2002, ISBN 90 377 0090 X